

**Opvoeding en onderwijs tijdens
de Verlichting en de Revolutietijd**

STEPHAN KLEIN
EN WILLEKE LOS

Welke kinderen? Wat voor burgers?

Aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wordt doorgaans de verdienste toegeschreven dat zij de achttiende-eeuwse pedagogische vernieuwing in gang heeft gezet. Het Nut speelde inderdaad een belangrijke rol in de Bataafse onderwijshervorming die rond 1800 gestalte kreeg, maar zij lijkt toch eerder uitvoerder dan uitvinder van deze vernieuwing. Het debat over verbetering van opvoeding en onderwijs was al veel eerder begonnen. Aan dit debat dankte het Nut zowel haar ontstaan als haar succes.

Via het Nut wordt soms een rechtstreekse lijn getrokken van de periode van de Verlichting naar de onderwijswet van 1806.

De vraag is of een dergelijke redenering in termen van continuïteit niet op gespannen voet staat met de Revolutietijd als een schoksgewijs proces van staats- en natievorming.

Deze kwestie raakt ook het pedagogische debat.

**Dr. Stephan Klein is vakdidacticus geschiedenis aan de Universiteit Leiden.
Dr. Willeke Los is docent geschiedenis aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.**

De leeuw op de titelpagina van het Wetboekje voor de kleine schutterijen in de Verenigde Nederlanden, door J.H. Swildens.

De illustraties zijn foto's van materiaal van de UBU, de KB en Trezoar in Leeuwarden.

Titelprint bij de Nederlandse vertaling van *Some Thoughts Concerning Education* van John Locke en de bijbehorende uitleg ervan (1753).

Opvoeding en onderwijs vóór 1784

Het debat dat aan de oprichting van het Nut vooraf ging, bestaat vooral uit bekroonde inzendingen op prijsvragen en uit beschouwingen in spectatoriale geschriften. Met name de prijsvragen die de *Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen* te Haarlem in de jaren zestig uitschreef zijn in dit verband cruciaal. In de bekroonde antwoorden werden tal van verlichte pedagogische adviezen geformuleerd, die onder andere in latere publicaties van het Nut verder werden uitgewerkt en gepopulariseerd. In deze adviezen blijkt onmiskenbaar de invloed van John Locke, wiens *Some Thoughts Concerning Education* in 1753 opnieuw in het Nederlands was vertaald.

De bekroonde auteurs menen, net als Locke, dat deugdzaamheid het doel is van de opvoeding. Godsdienstige vorming geldt in dit verband ook bij hen als basis voor morele vorming. De middelen waarmee kinderen tot deugdzaamheid dienen te worden opgevoed zijn eveneens aan Locke ontleend: naast lichamelijke en geestelijke harding, gewoontevorming en

goede voorbeelden is het vooral de ontwikkeling van de rede die dit moet bewerkstelligen. Locke's invloed klinkt eveneens door in hun advies de kinderlijke natuur als uitgangspunt voor de opvoeding te nemen, alsmede in hun pleidooien voor het spelend leren, het benutten van de natuurlijke (aangeboren) nieuwsgierigheid, het observeren van het individuele karakter van het kind, het rekening houden met zijn interesse, neigingen en temperament en het stimuleren van het stellen van vragen (socratische methode). Deze adviezen komen we ook tegen in Betje Wolff's *Proeve over de opvoeding* (1779).

Anders dan Locke, die meent dat kinderen het beste thuis onderwijs kunnen genieten, geeft het merendeel van de prijswinnaars de voorkeur aan openbaar onderwijs, omdat huisonderwijs om financiële redenen alleen is weggelegd voor kinderen van de elite. Wel delen zij Locke's kritiek op de scholen. 'Ook zij menen dat veel schoolmeesters onvoldoende capabel zijn en te snel hun toevlucht nemen tot het toedienen van (lijf)straffen om orde te bewaren.

UITLEGGING DER TITELPRINT, AAN DE JEUGD.

Gy JONGKHEID, als een bloem ontlooken,
Staat 's levens zorgelyke baan,
Belaagd door 's afgronds gruwelfpookken,
Nu heilbegeerig op te gaan:
Zie, daar ge op glibberige wegen
Uw wankelende voeten stelt,
De OPVOEDING, u op 't hoogst genegen,
Van DEUGD en LEERING vergezeld!
Zy willen u tot leidliên strekken:
De DEUGDELYKE LEERING tracht
U voor alle ongemak te dekken,
En kleed u met een LEEUWEVACHT.
Leer uw Belaegers wederstreeven!
Waar toe, door LEERINGRYKE DEUGD,
De KNOTS der sterkte u word gegeven.
Dit kampen baart ons vrede en vreugd.
Ja zie de WYSHED voor u stryden,
Daar zy de WELLUST, OVERDAAD
En GRAMSCAP, die u de eer benyden,
Voor uwe voeten nederflaat!
De OPVOEDING doet op reine zeden,
En wyft, opdat gy 't MOEILYK SPOOK
Met lust en yver moogt betreden,
U naar 't VERHEVEN GLORIEKOOR.
Daar zult ge, omkranst met heillauwrieten,
Verheugd en dankbaar zegevieren.

B. DE BOSCH.

In tegenstelling tot Locke menen deze prijswinnaars echter dat deze gebreken verholpen kunnen worden als ouders hun kinderen alleen aan de zorg van geschikte schoolmeesters toevertrouwen, de vorderingen van hun kinderen nauwlettend in de gaten houden en zoveel mogelijk met de schoolmeester samenwerken. Schoolmeesters op hun beurt zouden beter orde moeten houden en het onderwijs voor de kinderen aangenaam moeten maken door voor meer afwisseling te zorgen en ijerige kinderen openlijk te prijzen. Onwillige kinderen moeten niet door straf maar door minachting tot meer ijver worden aanzet.

Ten behoeve van verbetering van het openbare onderwijs pleit één van de prijswinnaars voor verbetering van het toezicht op schoolmeesters en scholen. Ook spreekt hij openlijk de wens uit tot overheidsingrijpen om het openbare onderwijs te verbeteren.

Dit pleidooi voor hervorming van het openbare onderwijs vloeit direct voort uit het inzicht dat *alle* kinderen – jongens én meisjes – uit *alle* standen een goede opvoeding en goed onderwijs behoeven om nuttige

en gelukkige burgers te kunnen worden. We noemen dit *inclusief* burgerschap. Inhoudelijk betekent het dat ieder kind zijn redelijke vermogens, zijn zelfkennis en zijn godsdienstig en moreel besef dient te ontwikkelen. Dit moet het kind in staat stellen niet alleen zijn eigen geluk, maar ook dat van de samenleving als geheel te bevorderen. Christelijke deugden als eenvoud, eerlijkheid, zuinigheid, matigheid en werkzaamheid worden hierbij opgevoerd als maatschappelijke deugden. Een goed burger is immers in staat verder te kijken dan zijn eigenbelang en weet wat hij verschuldigd is aan God, zijn vaderland, zijn naaste en zichzelf.²

Deze notie van inclusief burgerschap vond in navolgende jaren weerklink in spectatoriale geschriften. Illustratief is in dit geval *De Borger* (1778-1780) die in haar openingsnummer schrijft dat men 'bezwaarlyk een goed borger kan wezen, zonder tevens een goed mensch te zyn' en dat er 'geen deugd [is] (...) welke geenen voordeeligen invloed op de borgerlyke maatschappij heeft, en geene ondeugd, geene dwaasheid zelve (...) welke daaraan niet schadelijk is'.³

Het inzicht dat iedereen door ontwikkeling van de rede tot godsdienstig besef en deugdzaamheid kan komen was voor A.B. Fardon (1749-1794) aanleiding om op te roepen tot een genootschappelijk initiatief ten behoeve van de publicatie van geschikte lectuur voor kinderen en volwassenen uit de lagere standen. Hij deed dit in een verhandeling die in 1779 – vijf jaar vóór de oprichting van het Nut – werd bekroond door de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen.⁴ De overtuiging dat hervorming van het lager openbaar onderwijs noodzakelijk is om alle kinderen tot deugdzaame burgers op te voeden ligt ook ten grondslag aan de bekroonde inzendingen van een prijsvraag die het *Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen* in 1779 uitschreef. Het thema betreft hier de vereiste verbeteringen van de openbare scholen. Zo schrijft H.J. Krom (1738-1804), een van de prijswinnaars: 'Scholen immers zyn de plaatzen,

geschikt om de jeugd te vormen tot nuttige en welgestelde leden der Maatschappye, elk van dezelve in zynen byzonderen stand'.⁵

In de Zeeuwse voorstellen voor onderwijshervorming klinken diverse adviezen door uit de door de *Hollandsche Maatschappij* bekroonde verhandelingen. Zo pleiten ook zij voor uitbreiding van het curriculum: naast lezen, schrijven, rekenen en godsdienstondericht moeten kinderen onderwezen worden in de bijbel- en vaderlandse geschiedenis en de christelijke deugden. Nieuw is dat de Zeeuwse prijswinnaars het tot dan toe gebruikelijke systeem van hoofdelijk onderricht willen vervangen door de invoering van een jaarklassensysteem. Hierdoor willen zij een einde maken aan de chaotische situatie waarbij kinderen van verschillende leeftijden door elkaar zitten en om beurten bij de meester komen om uitleg te krijgen of iets te laten nakijken. Dankzij deze vorm van klassikaal onderricht zouden ook

minder intelligente kinderen de kans krijgen iets van het onderwijs op te steken.

Naast invoering van een jaarklassensysteem pleiten de Zeeuwse prijswinnaars voor verbetering van de didactiek. Ook daarin weerklinken eerder geformuleerde adviezen uit de prijsverhandelingen van de *Hollandsche Maatschappij*. Zo wordt invoering van de socratische methode voorgesteld om het inzicht en oordeelsvermogen van kinderen te ontwikkelen, en het onderwijs niet langer hoofdzakelijk te beperken tot geheugentraining. Daarbij moeten schoolmeesters de onderlinge naijver en ambitie van kinderen stimuleren door hen te belonen voor hun voorredingen.

Ook in de kwaliteitseisen die de Zeeuwse prijswinnaars voor het beroep van schoolmeester formuleren, klinken adviezen uit de eerder bekroonde verhandelingen door. Zo menen zij dat een goede schoolmees-

Titelpagina van de spectator *De Menschen-vriend*, geschreven door de Nuts-mannen J. van Nieuwen-huyzen en B. Bosch.

ter niet alleen over kennis van zaken moet beschikken, maar ook zachtmoedig en geduldig moet zijn en oog moet hebben voor de speelse natuur van kinderen.

Evenals hun voorgangers pleiten zij voor een betere salariering van schoolmeesters en de invoering van examens, waardoor alleen de daadwerkelijk geschikte kandidaten tot schoolmeester worden benoemd. Tenslotte weerklinkt ook de roep voor ingrijpen van de overheid ten behoeve van verbetering van het onderwijs, want 'eene waare verbetering kan zonder de hulp der Overheid nimmer geschieden'.⁶

Oprichting van het Nut

De prijsverhandelingen uit de jaren zestig en zeventig laten niet alleen zien dat rond 1780 de tijd meer dan rijp was voor een initiatief om het onderwijs voor kinderen uit de lagere klassen daadwerkelijk te verbeteren, maar zij reikten hiervoor ook veel ingrediënten aan. De in 1784 opgerichte *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* was zich deze scherplichtigheid terdege bewust. In een latere terugblik noemt de oprichter, de Monnickendamse doopsgezinde predikant Jan van Nieuwenhuyzen (1724-1806), de twee opvoedkundige prijsvragen die de *Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen* in de jaren zestig uitschreef als zijn directe inspiratiebron: 'Ik las dezelve, en gevoelde haare innerlijke waarde. Jammer, dacht ik, dat zij door de, voor den gemeenen man, te hoogen prijs niet kunnen gekocht en gelezen worden; daar, zonder eene goede opvoeding, de kinderen geene braave menschen, geene waare Vaderlanders, geene deugdzame Christenen kunnen worden; noch de wijsheid met alle haare edele deugden bij hen gekend, gewaardeerd en beoefend worden'.⁷

Ook bij Van Nieuwenhuyzen treffen we dus de notie van een op christelijke en maatschappelijke deugden gebaseerd inclusief burgerschap aan dat door de prijswinnaars van de *Hollandsche Maatschappij* reeds was geformuleerd.

De door het Nut voorgestane hervorming van het onderwijs had mede

tot doel dit burgerschapsideaal te verwezenlijken. Hiertoe schreef zij rond 1790 drie prijsvragen uit, waarbij zowel aandacht werd besteed aan de zedelijke opvoeding op school als aan inhoud, didactiek en organisatie van het onderwijs.

Wie vervolgens in de onderwijswerk van 1806 het volgende leest, zal gemakkelijk geneigd zijn een rechtstreekse lijn te trekken tussen het verlichte inclusieve burgerschapsideaal en het praktische resultaat.

In die wet staat namelijk:

'Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden'.

Toch is dit denken in termen van continuïteit misleidend.

In revolutionair vaarwater (1780-1787)

Voor een organisatie die zo neutraal mogelijk wilde blijven, lijkt het Nut een hoogst ongelukkig moment van oprichting te hebben gekozen. 1784 valt midden in de eerste fase van de revolutie in Nederland, vaak ook wel de 'patriottentijd' genoemd (1780-1787). Die fase kenmerkt zich door het uithollen van het ancien regime en het zoeken naar een alternatief voor de oude verdeling van de macht. Het is een moeilijk te bevatten fase als je al weet dat er later een Nederlandse eenheidsstaat zal ontstaan, die nationale wetten kan uitvaardigen. Zo'n eenheidsstaat was op dat moment volstrekt ondenkbaar en zou ook – indien denkbaar – volstrekt onwenselijk zijn gevonden. Je kunt dat met de wijsheid van achteraf veroordelen, maar je kunt het ook vanuit de tijd zelf (inleving en standplaatsgebondenheid!) proberen te begrijpen.

In deze eerste fase gaan patriotten in de meeste provincies de strijd (en soms het gevecht) aan om de oude bolwerken van stadhouderlijke macht op te blazen en er nieuwe democratische vormen voor in de plaats te stellen. Ze verantwoorden dat echter op een klassiek republikeinse manier, waardoor veranderin-

gen altijd als een herstel van oorspronkelijke zuiverheid worden gepresenteerd. Die manier van kijken laat sluipenderwijs wel innovatie toe, maar leidt niet tot blauwdrukken die resoluut afrekenen met het verleden. Vandaar dat men vanuit lokale en provinciale kaders wel tot nationale samenwerking wil komen, maar de gedachte aan een eenheidsstaat in deze fase absurd is. Dat strijdt met alle kennis en traditie over hoe republieken hun vrijheid konden bewaren.

Montesquieu beschreef in *De l'esprit des lois* (boek 9, h.1) het dilemma van republieken als volgt: als ze te klein zijn worden ze van buitenaf bedreigd, als ze te groot zijn van binnenuit. In Nederland, een vereniging van zeven republiekjes, dacht men de ideale balans tussen klein en groot te hebben gevonden.⁸

In geschiednismethodes en zelfs wetenschappelijke literatuur wordt aan de patriotten uit de jaren 1780-1787 soms al een streven naar de eenheidsstaat toegeschreven, maar dat is simpelweg onjuist. Het berust op een misinterpretatie door C.H.E. de Wit, helaas ook nog eens gecontinueerd in het veelgebruikte, maar inmiddels ook wel wat gedateerde boek van Simon Schama, *Patriots and Liberators*.⁹

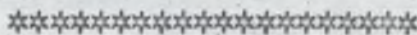
1784 is ook het jaar waarin het voor iedereen duidelijk wordt dat er een nieuwe politieke ideologie in de Republiek is ontstaan. Alle aanvallen van de patriotten op het machtsstelsel van de stadhouder (het werkte via politieke cliëntèle in de verschillende provincies) konden aanvankelijk nog afgedaan worden als het oude staatsgezinde denken uit de tijd van Johan de Witt. Maar in 1784 blijkt de kentering. De Nederlandse taal wordt verrijkt met een nieuwe betekenis van een oud woord: 'aristocraat'. Het betekent in patriotse teksten precies het omgekeerde van de letterlijke betekenis: een corrupte regent die wel tegen de stadhouder is, maar niet voor méér democratie.

In de Atlantische revolutionaire wereld loopt de Nederlandse politiek hiermee voorop. Er is een democratisch republikanisme in ontwikke-

Uit: Schoolboekjes van Nederlandsche Deugden, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Amsterdam 1791, vijfde druk).

D E

T I J D.

*H*et uur vervliegt; elk oogenblik
Snelst voort en komt nooit weer;
Besteedt gij 't niet, 't verlies is groot,
Bedenk dit toch — en *Leer*.

B a

Hij,

ling dat alle politieke macht daadwerkelijk en continu wil afleiden uit het volk (volkssoevereiniteit) en dat de stadhouder wil degraderen tot een republikeins ambtenaar (uitvoerende macht). Deze ideologie draagt een vrijwel even inclusief burgerschapsconcept in zich als vóór 1780, maar het is veel politieker. Burgers dienen zich actief met de vrijheid te bemoeien door als dragers van de volkssoevereiniteit zelf hun regenten te kiezen en gewapend te strijden tegen iedere potentiële tiran of aristocraat.

Patriotten en onderwijs

Dachten de patriotten bij hun strijd om de macht ook nog aan opvoeding en onderwijs? Ongetwijfeld. In het Nut waren veel patriotsgezinden actief, maar daar kon men niet al te politiek te werk gaan. Het grote struikelblok was — vanuit politiek perspectief gezien — de inhoud van het onderwijs. Het nieuwe actief, democratisch burgerschap wilden ze de jeugd ook bijbrengen. Een mooi voorbeeld is J.H. Swildens. Hij schreef handboekjes om jonge patriottjes alvast te leren met de wapens om te gaan als uiting van dat actieve burgerschap.

In het jaar dat het Nut werd opgericht, 1784, liet Swildens op de kermis in Amsterdam ruim 7000 van die handboekjes uildelen 'aan de jonge schuttertjes tot presentjes'.¹⁰

Op dat soort opvoeding zaten orangistische tegenstanders niet te wachten. Zij sneerden op dat 'soldaatje spelen', maar zagen tegelijkertijd met lede ogen toe hoe deze revival van het klassiek Romeinse recept tegen tirannie uitgroeide tot de vorming van allerlei militaire genootschappen met politieke pretenties. Die bleken later tegen een Pruisisch beroepsleger niet bestand, maar waren in hun stedelijke context vaak intimiderend en ook ten opzichte van de stadhouderlijke legers effectief.

In deze periode van politieke beroering voer het Nut een zo neutraal mogelijke, a-politieke koers. In de talrijke schoolboekjes en verhandelingen die gepubliceerd werden, onthield zij zich van expliciete politieke uitspraken en richtte zij zich op het algemene. Dit in een tijd die bij uitstek aantoonde hoe moeilijk het is om vast te stellen wanneer het nut algemeen is. Er woedde een felle strijd over de ware interpretatie van

het Nederlandse verleden, de werkelijke gedaante van het heden en de wenselijke visie op de toekomst. Volgens patriotten moesten kinderen leren wat vrijheid is, wie haar bedreigt en hoe je haar beschermt. Dat liet volgens hen geen neutraliteit toe.

Het Nut stak zich zo weinig mogelijk in het wespennest, maar over het algemeen sympathiseerde men met de patriotten en vanaf 1795 met de Bataven. Vanaf 1798 tot 1806 draagt het Nut dan ook de naam *Bataafse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.

Ook in de tweede fase van de revolutie, vanaf 1795, bestaat over de invulling van het burgerschap nog geen consensus. Wel spelen de debatten over staat, natie en burgerschap zich in een andere context af. Er is in 1792 een grote Franse Republiek ontstaan en eerder al, in 1787, besloten de Amerikaanse republieken tot meer centralisatie van macht en de instelling van een gekozen president. Er zijn dus nieuwe voorbeelden in omloop over het behoud van republikeinse vrijheid. Ook de binnenlandse situatie is veranderd. De stadhouder is in ballingschap, er is een nationaal parlement waarin uitgebreid gedebatteerd wordt en er komt een eigen commissie voor het onderwijs.

Bij alle meningsverschillen die er bestaan is men het er wel over eens dat alle mensen *juridisch* gezien gelijk zijn en dat onderwijs en nuttig burgerschap met elkaar samenhangen. Over de politieke rechten van burgers blijven voorlopig meningsverschillen bestaan en ondanks de opheffing van de standen blijft sociale ongelijkheid voortduren. Dit laatste blijkt ook uit de Bataafse onderwijshervorming waarin het Nut een belangrijke rol ging spelen.

De Bataafse onderwijs-hervorming (1795-1806)

Het Nut kreeg deze kans dankzij het feit dat de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek in haar *Plan van constitutie voor het volk van Nederland* (1796) een onderwijsvisie formuleerde, gebaseerd op de algemene overtuiging dat onderwijs niet alleen vereist is om kinderen tot mensen te vormen, maar ook tot burgers.

Om deze reden meende het staatsbe-
wind dat er in de Republiek vol-
doende plaatsen van onderricht
moesten zijn om de jeugd te onder-
wijzen in lezen, schrijven, rekenen
als mede 'in alle zulke verdere kun-
digheden, welke (...) de bestemming
van den vrijen Burger meest kunnen
bevorderen.'

Om dit doel te bereiken stelde de
Nationale Vergadering een commis-
sie in om een ontwerp van nationaal
onderwijs op te stellen. Deze wendde
zich tot het Nut.

Nog hetzelfde jaar leverde het Nut
een tweedelig rapport, *Algemeene
Denkbeelden over het Nationaal
Onderwijs*, dat in 1798 onverkort
werd gepubliceerd. In dat jaar
kwam, na een staatsgreep, ook de
eenheidsstaat tot stand.

Het Nutsrapport bouwde in belang-
rijke mate voort op de eerder gefor-
muleerde voorstellen tot verbetering
van het onderwijs. Zij beschouwde
deze verbetering en vernieuwing als
een taak van de overheid, die cen-
traal geregeld diende te worden. Het
doel van het onderwijs is volgens het
Nut de vorming van alle leerlingen,
jongens én meisjes, tot deugdzaam
en nuttige leden van de maatschap-
pij. De jeugd dient opgeleid te wor-
den tot 'zodanige kundigheden en
vereischten, welken van alle Burgers,
zonder onderscheid, kunnen gevor-
derd worden.'

Dit betekent dat iedere inwoner van
Nederland de 'noodzaaklijkste reglen
der [Nederlandse] Taal, het Leezen,
Schrijven, Rekenen, de algemeene
begrippen van Godsdienst en van de
Staatsregeling' dient te kennen.

De Nutscommissie was van mening
dat het onderwijs algemeen (voor
allen bestemd) en nationaal behoor-
de te zijn. Dat wil zeggen dat de
overheid verantwoordelijkheid dien-
de te dragen voor alle kosten. Dit
betekende overigens niet dat de
Nutscommissie bijzondere vormen
van onderwijs wilde verbieden, maar
wel dat zij meende dat de overheid
hiervoor geen financiële verantwoor-
delijkheid draagt. Hoewel het vol-
gens de commissie de plicht was van
de overheid iedereen in staat te stel-
len om onderwijs te volgen, stond zij

geen door de overheid opgelegde
leerplicht voor.

Verder meende de Nutscommissie
dat de overheid ook verantwoordelijk
was voor de andere aspecten waar-
van goed onderwijs afhangt, zoals
behuizing, verbetering van de oplei-
ding voor onderwijzers, vernieuwing
van de didactiek, invoering van
lesmethodes en toezicht op de uit-
voering van het onderwijs.

Naast adviezen ten behoeve van de
ontwikkeling van de redelijke ver-
mogens van kinderen, gaf de Nuts-
commissie ook aanwijzingen ten
aanzien van het straffen en belonen
in de scholen, waarbij zij de nadruk
legde op het laatste.

Het Nutsrapport was vooral van
invloed op de inhoudelijke aspecten
van de schoolwetten, die elkaar van-
wege de politieke omwentelingen in
1801, 1803 en 1806 snel opvolgden.
Zij beperkten zich tot doel, inrich-
ting en methode van het onderwijs.
J.H. van der Palm (1763-1840), van
1799 tot 1801 Agent van Nationale
Opvoeding, nam de visie van het
Nut op nationaal onderwijs en de
daarmee samenhangende wettelijke
kaders namelijk niet over. Hij vond
deze te radicaal en meende dat de
overheid slechts een aanvullende ver-
antwoordelijkheid had ten aanzien
van het onderwijs. Hij zag het als
een verantwoordelijkheid van de
burgers 'om zelve in de behoefte van
zich en de zijne, ten zijnen eigenen
koste te voorzien'.

Slechts wanneer mensen hiertoe niet
in staat zijn, diende de overheid vol-
gens hem bij te springen.¹¹

Daarmee werd het door het Nut
beoogde algemeen recht op onder-
wijs niet gerealiseerd. Deze visie in
combinatie met financiële proble-
men van de rijksoverheid – in 1801
bedroeg de overheidsbegroting voor
het lager onderwijs ongeveer 14%
minder dan die van 1800 – veroor-
zaakte in een aantal gevallen zelfs
het wegvallen van subsidies ten
behoefte van gratis onderwijs aan
arme kinderen. Hierdoor nam het
schoolbezoek onder hen juist af in
plaats van toe.¹²

De wet van 1806, opgesteld door A.
van den Ende (1768-1846), voordien

*Het kind onderwezen, voor de tempel der
wijsheid. Afbeelding op de titelpagina van:
Stukken het schoolwezen betreffende, uitge-
geeven door de Maatschappij tot Nut van 't
Algemeen. Eerste bundel. 1785-1792.*

de rechterhand van Van der Palm,
bouwde voort op die uit 1801.
Hoewel zij alle lagere scholen onder
overheidstoezicht stelde, hield zij de
diversiteit, en daarmee de sociale
ongelijkheid, binnen het lager onder-
wijs in stand. Particulieren en kerke-
lijke en lokale overheden bleven zo
een belangrijke factor. Door de
handhaving van de bijzondere scho-
len werd de basis gelegd voor de
schoolstrijd die zich later in de eeuw
zou afspelen.

Besluit

Het inclusieve burgerschapsideaal
uit de Nederlandse Verlichting lijkt
in 1806 praktisch gerealiseerd. Maar
in werkelijkheid is het ideaal niet
probleemloos en ongeschonden door
de Revolutietijd heen gelooft.¹³
Het inclusieve karakter wordt, wat
het onderwijs betreft, niet echt gere-
aliseerd door het ontbreken van leer-
plicht en de bijbehorende verant-
woordelijkheid van de overheid. Ook
de ongelijkheid blijft, door het voort-
bestaan van bijzonder onderwijs.

De invulling van het burgerschap
lijkt erg op het verlichte ideaal van
vóór de revolutietijd, maar hier
bedriegt de schijn nogal en van een

Literatuur

Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005).

S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland 1780-1787* (Amsterdam 1995).

P.N. Helsloot, *Martinus Nieuwenhuyzen 1759-1793. Pionier van onderwijs en volksontwikkeling* (Amsterdam 1993).

J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004).

rechtstreekse lijn is geen sprake. De ontmanteling van het *ancien regime* en de schoksgewijze ontwikkeling van de eenheidsstaat zijn ondenkbaar zonder de hyper-politieke, klassiek republikeinse noties van burgerschap uit de fasen tussen 1780-1787 en 1795-1798. Zodra de eenheidsstaat definitief is gevestigd, verliezen die noties weer voor een tijd hun aantrekkingskracht.

In 1806, als de onderwijswet in definitieve vorm wordt aangenomen onder het bewind van Schimmelpenninck, zijn de heftige ideologische tegenstellingen al enkele jaren voorbij. Het democratische gehalte van de Bataafse Republiek is steeds kleiner geworden en zo is ook de wens verflauwd om kinderen tot actieve, democratische burgertjes op te voeden. Een algemeen nationaal gevoel komt tot ontwikkeling. Hoewel het revolutionaire verleden in het collectieve geheugen is verankerd, behoort het niet meer tot de bon-ton daarover veel ophef te maken. Tegelijkertijd is het mede dankzij dit klimaat dat het Nur haar rol als invloedrijkste genootschap op het gebied van onderwijs kan gaan spelen.

Noten

- Deze kritiek heeft betrekking op verschillende typen scholen: de Duitse waar alleen lager onderwijs werd gegeven, de Franse die met hun uitgebreide curriculum beschouwd kunnen worden als een vorm van voortgezet lager onderwijs en de Latijnse scholen voor jongens uit de wat meer geleerde stand. Voor toelating op dit schooltype moesten de leerlingen kunnen lezen en schrijven. Tegen het einde van de achttiende eeuw waren de meeste leerlingen daar 11 of 12 jaar.
Zie voor een beknopte beschrijving van deze schooltypes: Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 268-274, en uitgebreider P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 22-66.
Voor een uitgebreide bespreking van de kritiek op het onderwijs en voorstellen tot verbetering: Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 273-275 en 306-308.
- Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 254-264. Vanwege de nadruk op deugdzzaamheid spreken Kloek en Mijnhardt van moreel burgerschap ter onderscheiding van politiek-juridische betekenissen van burgerschap in de 18e eeuw. Zie Kloek en Mijnhardt, 165-184.
- De Burger*, I (1778) no. 1, 6.
- A.B. Fardon, 'Verhandeling ter beantwoordinge van de Vraag: Welken zijn de geschiktste en gereedste Middelen in ons Land, tot verbetering 1. van het Verstand, en 2. van het Hart en de Zeden der geringe Lieden, zoo in de Steden als ten platten lande? byzonder om dezelve daardoor tot naarstigheid aan te moedigen en te gewinnen.' In: *Verhandelingen, uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen*, te Haarlem. Deel XX, 2e stuk (Haarlem 1782).
- Krom, 'Antwoord op de Vraag: Welke verbetering hebben de gemeene of openbare, vooral de Nederduitsche Scholen, ter meerdere beschavinge onzer Natie, nog wel noodig? (...)': in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen*, deel VIII (Middelburg 1782), 3.
- Van Voorst, 'Antwoord op dezelfde vraag: Over de verbetering der school-en' in: *Ibidem*, 394.
- J. Nieuwenhuyzen, 'Verhandeling over de voortreffelijkheid der Wijsheid' (1798) geciteerd naar P.N. Helsloot, 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling' in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het Algemeen Volksgeeluk. Twee eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984* (Edam 1984) 9.
- S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme*. (Amsterdam 1995) 27-48.
- C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965); *Simon Schama, Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977) / Ned. titel: *Patriotten en Bevrijders*. Vgl. N.C.F. van Sas, 'Simon Schama: exponent van een nieuwe orthodoxie?', *Kleio* 19 (1978) 276-283.
- Volgens aantekeningen in zijn archief: Provinciale Bibliotheek Friesland, Collectie J.H. Swildens, II.4 en 6. Het gaat om het *Wetboekje voor de kleine schutterij der stad Amsterdam* (Amsterdam. D. Schuurman, 1784). Daarnaast verscheen het *Wetboekje voor de kleine schutterijen in de Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam, D. Schuurman, z.j.). Voor de laatste maakte Swildens zelf de illustratie.
- N.L. Dodde, *Een onderwijsrapport. Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de invloed van een onderwijsrapport over onderwijsverbetering en -vernieuwing op de onderwijswetgeving na 1801* ('s-Hertogenbosch 1971) 11-12.
- Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*, 570 en 575-576. Zij spreken zelfs van een 'dramatische teruggang'.
- Hierover bestaan evenwel tegengestelde visies. Nadruk op de continuïteit van het burgerschap in morele zin bij: Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. In reactie daarop de nadruk op discontinuïteit vanuit het perspectief van politieke cultuur bij: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 385-398.